
Keresztény-e Európa?

Nem politikatörténeti munka, nem filozófia- vagy eszmetörténeti vázlat, nem (vallás)szociológiai elemzés *Olivier Roy* könyve, hanem több tudományág eredményeire támaszkodó, saját tézist megfogalmazó esszé. Témáját tekintve nem egy adott diszciplína részterületének analízise, hanem évszázadokon átívelő folyamatok töréspontjainak értelmezésére vállalkozó értekezés. „Keresztény-e Európa?” – teszi fel a kérdést a mű címében a politikai iszlám szakértőjeként nevet szerzett, egyébiránt agnosztikus szerző. A firenzei Európai Intézet politikatudomány professzora hosszú történeti felvezetés után napjaink problematikájával foglalkozik, közben párbeszédre hív, s bár érzékelhető egyéni álláspontja, mégis inkább bevon, reflexióra késztet, mintsem befolyásol. Az olvasás közben megfogalmazódó kérdések, megjegyzések, hiányérzet ellenére, melyekről a következőkben lesz még szó, a könyv igényes és innovatív munka.

Tétele röviden összefoglalható. Társadalmaink polarizáltak. A közéletben és a politikai diskurzusban –főképp kizáró, elhatárolódó értelemben, mégpedig az iszlám ellensúlyozására –pár éve megjelent „Európa keresztény identitásának” szófordulata. De mit takar e kifejezés? A kereszténység értékein alapuló életformát? Vagy pusztán „kulturális identításelemet” a keresztény tanítás egyéni és közösségi etikai konzekvenciái nélkül? Olivier Roy, kívülálló értelmiségiként, egy paradoxonra hívja fel a figyelmet: a kollokáció használata azon jobboldali vagy populista csoportokhoz kötődik, melyek elsődlegesen azokkal az „európai értékekkel” azonosulnak, melyek a XX. század utolsó harmadában már elszakadtak a kereszténységtől. Úgy véli, hogy a dekrisztianizáció friss jelenség, nem a XIX. század eseménye, hanem az előttünk járó generáció élménye.

Ezért a „kereszténység” az említett körökben instrumentalizáció tárgya.

Ez az állítás kapcsolódik egy másik megállapításhoz. A mából visszatekintve – a modernitást vizsgálva – a vitathatatlanul keresztény gyökerekkel rendelkező Európában nem a felvilágosodás filozófiája és annak következményei hozták magukkal azt a változást, amit Roy „antropológiai fordulópontnak” nevez. A felekezeti állam megszűnése, a politika szekularizálódása, a világi szféra autonómiája – sőt gyakran egyház(ak) feletti túlhatalma – nem jelentette sem a mai értelemben vett laicizálódást, sem az értékrend átstrukturálódását. Az egyházakkal folytatott vita nem a társadalom által elfogadott értékekről szólt, hanem azok alapjáról. Vajon a keresztény kinyilatkoztatásra épülő hit („isteni és természettörvény”), vagy az önmagában vett emberi értelem („pozitív törvény”) határozza-e meg a társadalom normáit? Az erkölcsi cselekvés „jó” és „helyes” mivoltának, valamint tárgyának meghatározásában nem volt radikális eltérés. Itt jegyezzük meg, hogy bár Roy minden keresztény felekezetet tanulmányoz, történelmi súlya, egységes és centralizált szervezete miatt kiváltképpen a katolikus egyházzal foglalkozik.

A szerző szerint a laikus állam közösségi életét szabályozó rendszert az 1960-as évekig „szekularizált kereszténységnek” is lehet tekinteni: a család fogalma és központi szerepe, a nő hely(zet)e, a közrend és közerkölcs elleni vétségek, valamint a házasságtörés megítélése szinte megegyezett, s az abortusz elvetése nem volt kétséges. Ez utóbbit az állam nem morális, hanem népesedéspolitikai okokból ellenezte. Egyedül a válás megítélése volt eltérő. Az emblematisz cözúra 1968. Ekkor jelent meg egy új értékrend: a szabadság, az individualizmus és a vágy felmagasztalása [valeurs hédonistes]. S ezzel együtt a hagyományos családmodell alapvető megkérdőjelezése, a tartós kapcsolatok megingása, a feminizmus sikere, a többértelmű gender-elmélet, s az élet továbbadásának technicizált formái. Vagyis míg a XIX. század elejétől a társadalmi és politikai aktorként fellépő egyház az állammal a „morális jó” alapjáról polemizált, bő másfélszáz év múlva a „jó” újradefiniálása következtében már elvész a korábbi tartalmi közös nevező. Az egyén jogaiból levezetett „európai

értékek” ütköznek a közösségi dimenziót, továbbá a jogok és kötelességek rendszerét, az érdekek harmóniáját, valamint a sérülékenyek és gyengék védelmét kiemelő „keresztény értékekkel”. Olivier Roy hangsúlyozza, hogy az „antropológiai fordulatot” elfogadó társadalmi konszenzust a politikai gyakorlat is követte, a törvénykezés évtizedek óta „a liberális európai értékeket” tükrözi. S ezen a tényen –kormányra kerülés esetén –a jobboldali pártok sem kívántak vagy tudtak változtatni. Két téma –az egyneműek házassága, valamint az abortusz kérdése – különösképp szembeállítja jelenünket az európai (közel)múlttal.

A szecesszió tárgyalásához kapcsolódik a könyv harmadik, egyháztörténeti szála, amelyben elsődlegesen az állam és az egyház viszonyának áttekintését olvashatjuk a XI. századtól napjainkig. Természeteszerű, hogy teológiai vonatkozású kitételek is felbukkannak. Ismétlődő megjegyzés, hogy épp a II. Vatikáni zsinat (1962–1965) után következett be törés a „földi valóságok autonómiáját” és a „világ világiságát” kevéssel azelőtt elfogadó egyház (*Gaudium et spes* 36.), valamint az „antropológiai fordulatot” magáévá tevő európai kultúra között. Ez utóbbit II. János Pál pápa (1978–2005) annak „antiszolidáris” arculata, „az erkölcsi bizonytalanság léggömbje”, valamint az ehhez kapcsolódó életvédelmi kérdések miatt az *Evangelium vitae* enciklikától (1995) kezdve az *Ecclesia in Europa* kezdetű apostoli buzdításig (2003) a „halál kultúrájaként” emlegette. S nem csupán nála, hanem utódjánál, XVI. Benedek pápánál (2005–2013) is nyomatékos, hogy az „új evangelizáció” és a „*missio ad gentes*” az öreg kontinens széles társadalmi és kulturális rétegeihez is szól. 2010-ben a pápa Európára utalván arra figyelmeztet, hogy az itt élő nemzetek „a szekularizált kultúra hatására elvesztik identitásukat” (*Verbum Domini* 96., 122.).

Roy rámutat arra, hogy míg a katolikus egyház összeköti a hitet és az identitást, s ebben az értelemben beszél „Európa keresztény gyökereiről” – amely kifejezést olyannyira szerette volna az Európai Unió Alkotmányszerződése (2004) bevezetőjében látni –, addig az 1990-es években megjelenő identitárius csoportok és populista pártok egyáltalán nem mozognak idegenül az „antropológiai for-

dulat” értékvilágában. „1968” szellemiségéhez viszonyítva ők nem „ellenforradalmiak” és nem „puritánok”. Nem kiáltanak „erkölcsi rend” után. Bár szívesen emlegetik „Európa keresztény identitását”, ez alapvetően nem vallási, hanem ideológiai, politikai motivációból fakad. Programjuk középpontjában a bevándorlás-, illetve az elitelenség, valamint az Európai Unió kritikája áll. A firenzei professzor úgy gondolja, hogy az irányzatnak „a szekuláris, liberális értékek” melletti kiállása – tehát a véleménynyilvánítás és a kritika szabadságának előtérbe állítása, a laicitás fontosságának aláhúzása, továbbá az egyneműek házassága, az abortuszhoz való jog vagy a feminizmus támogatása – háttérében a muzulmán civilizáció iránti ellenszenv is meghúzódik.

Az esszéíró alapkérdése, amelyet különböző szálakon kibontott diskurzusa sugall, egyszerű: mi a helyzet, ha a magát (kulturálisan) kereszténynek valló európai polgár voltaképp „pogány”, s nincs tisztában a tan lényegi elemeivel, ezért döntéseiben a keresztény doktrínával szembenálló értékeket követ? Mi értelme akkor „keresztény identitást” hirdetni? Főképp akkor, amikor intézményi szinten is a „liberális európai értékek” szegeződnek szembe az iszlámmal. Roy számos szociológiai felmérésre utal, s nem csupán a vallásgyakorlás aktuális mutatóit nézi (szinte csak Nyugat-Európában), hanem a szekularizálódás folyamatát is számokkal érzékelteti. Jóllehet sok adatot és kutatást idéz, ezek többsége az ún. katolikus országokat érinti. Olaszország, Spanyolország, Franciaország, Írország, továbbá a régi „vasfüggöny” mögül (egyedül) Lengyelország számsorai tűnnek fel. De nem feledkezik meg Németország, Nagy-Britannia, Dánia jellemzőiről sem. Megjegyzi, hogy napjainkban Nyugat-Európában a hetente templomba járók aránya 4,5–13 százalék között mozog. Lengyelországban (kivételes módon) a lakosság 36 százaléka vesz részt szentmisén. A társadalmi szokásokon túl – a fentebb nevezett országok vonatkozásában – a törvénykezési gyakorlatot is szemléli. Egy jelentős fejezet eseteírásokból áll, s hozzáteszi, hogy a különféle politikai kabinetek egyértelműen korlátozó jogi szabályozása nem csupán az idegenből érkezett vallást sújtja: a vallási jelek és rítusok kiszorítása a nyilvános térből – az „ideológiai szekularizáció” – a

történelmileg Európához tartozó zsidó és keresztény közösségeket is megköti.

Roy kiemeli, hogy egy másik kormányzati reakció is a dekrisztianizációt növeli: amikor a keresztény szimbólumok a múlt, a hagyomány, a kultúra relikviájaként jelennek meg, akkor folklórrá, kellékké válnak. A szerző, több más mellett, emlékeztet a Bajorország közintézményeiben kifüggesztett kereszt kapcsán folyó vitára. De nekünk eszünkbe jut(hat) Erdő Péter bíboros egy megjegyzése. 2005-ben a „kulturális katolicizmusról” szólva jelentette ki, hogy az a „haszonelvű megközelítés”, amely a vallást csak azért tartja szükségesnek, hogy „kulturálisan megerősítse a társadalmat”, alapjában véve nem hatékony, mert „hiteles személyes hit nélkül a vallás pusztán kulturális formája még azt a szerepet sem képes betölteni, amelyet társadalmi-politikai okból szeretnének tulajdonítani neki”.¹ A francia szerző e könyvében *expressis verbis* szintén ezt üzeni, de más látószögből vizsgálódik, valamint más kontextusban tesz kijelentést. Állítja, hogy utópia a „keresztény értékek” óhajtott újrafelfedezését (szélső)jobboldali vagy populista mozgalmakhoz kötni, hiszen az alkalmi előnyökön túl, hosszabb távon, az egyházak valójában csak veszíthetnek, mert az általuk képviselt érték – amelyet, mint kiderül, a professzor behatóan ismer – tartalmát veszti. A hívő állampolgárok szavazatait elnyerő olasz Északi Liga (Lega Nord), a francia Nemzeti Tömörülés (Rassemblement National), az Alternatíva Németorszáéért (AfD) vagy a Holland Szabadságpárt (PVV) elvei, programja, s az ehhez kapcsolt úgynevezett „keresztény identitás” kétértelműségét igyekszik szemléltetni.

Az ambivalens helyzet feloldását abban látja, ha egyfelől az egyházak vallási, erkölcsi és társadalmi tanításukat mindkét irányban képviselnék, tehát a laicitás, illetve a populista irányzatok mindent elnyelő törekvéseivel szemben, másfelől ha az állam feladná a „vallási jelenség” túlzó szabályozását, s a normák tömkelege helyett teret engedne az értékeknek.

Az összkép felvázolása után – s pár fejezet összegzése előtt – említsük meg az esszé néhány jellegzetességét. Az 1935-ben alapított

¹ Erdő Péter: Az európai keresztény kultúra gyökerei és a katolikus egyetemek. Vigilia. 2005/5. 386.

Seuil kiadó nem először adott publikálási lehetőséget Olivier Roy számára. Kézenfekvő, hogy az ott megjelent köteteinek többsége szűkebb szakterületébe, az iszlám világába vág. Jelen munkája mintegy kétszáz oldalas: a szöveg jól tagolt, kellően alátámasztott és érthető eszmefuttatásokat tartalmaz. A bevezetés és a zárszó mellett nyolc fejezetet foglal magában (Keresztény örökség: egy evidencia; Európa szekularizációja: dekrisztianizáció?; Lehet-e az erkölcsöt valláson kívüli alapra helyezni?; A vallás önszekularizációja; Az 1960-as évek antropológiai fordulata; A szakadás: a Humanae vitae enciklika (1968); Identitás és érték; A keresztény Európa vége vagy a vallás vége?), melyek mindegyike kisebb egységekre bomlik. A fejezetek és az alpontok címadása kifejezetten segíti az olvasást, nemegyszer sűrítve fejezi ki azt a dilemmát, melyet a szerző tárgyal. A választott műfaj magyarázhatja, hogy kevés a lábjegyzet, holott nagyszámú utalás támasztja alá a kimutatni kívánt tételt. Éppen ezért egy zárszó utáni bibliográfia célravezető lett volna. Egy másik kritikai megjegyzés a szavak vagy fogalmak tisztázására vonatkozik. Roy egyetlen jegyzetben, három főnév esetében – a „laïc” (világi hívő), illetve „laïque” (nem vallásos, szekularizált egyén) továbbá a „séculariste” (az a személy, aki teljességgel szekularizált életmódot folytat, de a francia „mintával” ellentétben nem vallás- és egyházellenes) – teszi ezt meg. Mivel az egész mű a „kultúra” és az „identitás” valláshoz való sajátos viszonyát boncolgatja, e két szó általa használt meghatározása hiányzik, ugyanígy az emlegetett „természetjog” pontosítása is elengedhetetlen lenne, hiszen Immanuel Kant óta elvált egymástól a klasszikus (arisztotelészi-tomista) és az újkori (modern) természetjogi gondolkodás. Hasonlóképp a „modernizmus” szó jelentése sem egységes.

Egyháztörténeti szempontból a legérdekesebb az első három fejezet, mely a nagy egyházszakadástól (1054) a II. Vatikáni zsinatig (1962–1965) az egyház és az állam viszonyának dinamikáját ábrázolja. Roy írásmódjára jellemző, hogy a múlt és a jelen összefüggéséről sohasem feledkezik meg: bár a fő részek kétségtelenül kronológiai sorrendben követik egymást, s a deskriptív előadás az időt követve tárul fel, mégis számos helyen előreutal, ami nem zavarja meg a ki-

fejtés menetét. Négy határkövet említ: a XI. századot (a pápaság és a császárság küzdelmét), a XVI. század fordulóját (a nagy földrajzi felfedezések idejét és a reformáció eseményét), a XVII. század közepét (a vesztfáliai béke hatását) és az 1960-as éveket! Eredeti megközelítés! A háttérben *Pierre Manent* egy régi megállapítása (1987) sejlik fel: a nyugat-európai politikai fejlődés és gondolkodás pályája nem más, mint egy „teológiai-politikai probléma” kibontása, hiszen az antikvitástól ismert két természetes politikai eszme, a birodalom és a város, utóbb a XIII. századtól megerősödő monarchia mellett az egyház, mint „egy egészen újfajta emberi társulási forma”, már önmagában létezésével és hivatásával folytonos kihívást jelentett (A liberális gondolat története: tíz előadás, Pécs, 1994). Roy esszéjében is megjelenik az egyház azonosságtudata, vagyis magára vett „beleszólási kötelezettsége” az emberi cselekedetek széles skálájának morális megítélésébe.

A szerző fejtegetése abból a tényből indul ki, hogy akkor, amikor a nyugati latin egyház a XI. század közepén saját utat kezd járni, kiélesedik a küzdelem az „auctoritas” hordozója (a spirituális tekintély) és a „potestas” képviselője (a világi hatalom) között. S a felmerülő kérdésre, hogy vajon a kereszténység által rajzolt keretben mi a világi politikai aktivitás legitimitásának forrása, a századok alatt megadott válasz az uralkodói szuverenitás közvetlen Istentől eredeztetése lesz, amely tétel mindamelllett határt is szabott a királyi/fejedelmi jogkörnek. Roy széles ecsetvonásokkal festi tablóját, nem hozza szóba a dekretisták és legisták hatalmas munkáját, a középkori „laikus” államelmélet, a világi rendeltetésű politikai közösség [*societas civilis*] ideájának kialakulását, a királyi tisztség absztrahálódását. E helyett néhány olyan sajátosságra emlékeztet, melyek típusosan a kereszténység máig ható lenyomatai: a bűnbánat és a gyónás szabályozásával a lelkiismeret, a belső fórum [*forum internum*] súlyát, az Inkvizíció példájára a rendőri vizsgálatban a bevallás szerepét, a keresztény antropológia értékét, mely a családra és nem a csoportra fókuszál, s a trienti zsinat határozataiban – a római jogtól eltérően – a házastársak közötti szimmetriát szögezi le. A könyvben a középkori nyugat-európai jogi, intézményi és társadalmi szerveződésnél jóval hangsúlyo-

sabb az 1492–1517 közötti negyedszázad újdonságának tárgyalása: a gyarmatosítás kezdetével az egyház egyetemességének tényleges felszínre kerülése, a hittartalmak kultúráktól való függetlenségének fokozatos felismerése (a latin világ és a kereszténység megfeleltetése még ma is kísért!), s ezzel párhuzamosan a christianitas kettőtörése, s a kifejezetten teóriai kérdések (kegyelem és üdvösség problematikája) körül kirobbant kegyetlen vallásháborúk üzenete.

A professzor ez utóbbi iránti figyelme kitüntetett. A felekezetek képtelenek a béke megteremtésére: feladhatatlannak tartott tanok miatt ölik egymást az emberek. A dogmatikus formulák okozta európai felfordulás a világi hatalom praktikus célokat követő közbelépésével, a „cuius regio eius religio” elv kimondásával csillapul. Másképp fogalmazva: a XVI. század közepétől (mind a mai napig) az állam határozza meg a vallás helyét és mozgásterét a politikai közösségekben. Roy alapkijelentése, hogy a harmincéves háború lezárulása (1648) után a területiség elvét, valamint a homogenizációt szem előtt tartó „vesztfáliei államok” születésével szilárdult meg az a rendszer, amelyben az állam, felekezetre való különbség nélkül, ellenőrzése alatt tartja a vallási szférát, átveszi egyes szerepköreit anélkül, hogy értékeit megtagadná [s'approprier la norme religieuse]. A politikai hatalom többé nem az egyház „világi karja”, saját jogosultságait autonóm módon érvényesíti, eközben a spirituális szféra „megszűnik a politikai Európa lelke [mozgatója] lenni”. De Roy szerint a katolikus egyház mégis többet nyer, mivel a nemzetállamok kialakulásával (ezzel párhuzamosan a „potestas indirecta”, vagy ahogyan Schütz Antal nevezte „oldallagos hatalma” gyengülésével vagy elvesztésével) nemzetekfelettségének köszönhetően „világméretű lelki hatalom” birtokosa lesz. Egy pillanatra érdemes megállnunk, ugyanis a pártatlan szerző visszatérő gondolata, hogy a keresztény közösség „a világ lelkiismerete”, „nem csendőr”, inkább értékközvetítő, s az állammal kiépített szoros kapcsolata nem szolgálja küldetését. Másfelől azt is megjegyzi, hogy az állami norma és törvény önmagában nem teremt értéket, ezért hiba – a laicitás francia értelmezése szerint – az emberi egzisztenciához tartozó „vallási jelenséget” ignorálni és száműzni a köz(össég) életéből.

A kötet jól érzékelteti a helyi egyházak működését kontroll alatt tartó gyarmatosító nemzetállamok és a cselekvésében függetlenséget kereső pápaság sajátos kapcsolatát (a „patronátus” rendszere ellen-súlyozására apostoli vikariátusok, valamint a Propaganda Fide kongregáció létrehozását, s a jezsuita rend támogatását). Árnnyaltan írja le a missziós küldetést, amelyre egyszerre jellemző, hogy az egyház a „nyugati kultúra” exponense, ugyanakkor az autochon értelmiség kinevelője, s helyenként az inkulturáció első megjelenítője. Emellett elkülöníti a modern (fiskális-katonai) állam kialakulásával logikusan együtt járó „jogi szekularizációt” attól a „szociológiai szekularizációtól”, amely a keresztény egyházaknak társadalmi szerepvesztésével azonos. A mindenkit kísértő egyszemélyes szemléletmód gyógyírja az az alfejezet, amelyben hangsúlyozza, hogy nem (csak) a Felvilágosodás filozófiájának következménye az oktatásügy és egyes szociális tevékenységek (a német államokban kórházak, ispotályok) állami kézbe vétele. A politikai test irányítójának értelemszerűen hatáskörébe kellett hogy tartozzon a „nemzetet” közvetlenül érintő területek igazgatása. Bár a katolikus egyház különösen a XIX. században, a centralizáció korszakában, az „igazság” birtokosaként és az erkölcs letéteményeseként nyilvánult meg, s Roy szerint „elutasította, hogy ne lépjen fel közvetlenül társadalmi és politikai kérdésekben”, ebben nem obskurantizmust lát, hanem az értékmonopólium őrzésének elszánt akaratát, törekvést a befolyás megőrzésére a két ellenféllel, a politikai liberalizmussal és a teológiai relativizmussal szemben. De az ellenlábasként tekintett állam, ahogy már volt erről szó, valójában nem hirdetett új értékeket, e helyett kisajátította a keresztény örökséget. A professzor e központi tézisének demonstrálása Jules Ferry levele a tanítókhöz (1883), amelyben a francia kormányfő (és egyben közoktatási miniszter) nem valamiféle laikus morál tanítását, hanem az erkölcs egyetemes, józan ésszel és jóérzéssel belátott elveinek laikus (nem egyházi) oktatását hangsúlyozza. Mégpedig oly módon, hogy az egyetlen szülő érzékenységét se sértse.

Annak ellenére, hogy a laicitás a kormánypolitika szintjén néhol rövid időre laicizmussá, a vallás teljes alávetése szándékává torzult, Olivier Roy ragaszkodik ahhoz, hogy az 1960-as évekig

funkcionált a „szekularizált kereszténység” modellje. Más kérdés a társadalom graduális elvallástalanodása, amelynek hirtelen felgyorsulását nem köti a II. Vatikáni zsinathoz, amelyet – vitatható terminussal – a katolikus egyház „önszekularizációjának” nevez. Sokkal inkább a szociológia által kimutatott faktoroknak (az urbanizáció, az iparosodás felgyorsulásának, a munkásság elidegenedésének, a paraszti réteg összezsugorodásának) és legfőképp az említett „új antropológia” folyamányának tartja. Nem szól az egyházaknak a szociális kérdés iránti hosszantartó érzéketlenségéről, de kiemeli az 1990-es évektől nyilvánosságra került pedofil-botrányok utóhatását.

Miután a könyv nagyobb része a kortárs folyamatokat elemzi, zárásként csupán egyetlen meglátást összegeznék. A dekrisztianizáció jelensége kapcsán háromféle egyházi reagálást ír le. Elsőként a törvénykezési gyakorlat megváltoztatására irányuló erőfeszítést, amelyben a helyi egyházak feltételezett támogatóként azokra a politikai csoportosulásokra támaszkodhatnak, amelyek a kereszténységet műemlékként, de annak értékei nélkül használják. Az identitás-elemmé degradálódás [pur marqueur identitaire] választása, úgy véli, nem hajt hasznot, ráadásul az így felöltött harcoság szembemegy a jelenlegi (hitetlen) többség meggyőződésével. Második lehetőség egyfajta „mentális monostorba vonulás”, amelyet Rod Dreher 2017-ben megjelent könyve (The Benedict Option) sugall: a világ barbár, védeni kell az értékeket, s kivárni a jobb időket. A harmadik választás egyes mozgalmak, úgymint az olasz közéletben is szerepet vállaló *Comunione e Liberazione* vagy *Comunità di Sant’ Egidio* útja: az egyház nem zárkozhat önmagába, a közösségi létből kiindulva kell eszményképet szolgáltatnia, s értékfeladás nélküli, értelmes párbeszédet kell folytatnia környezetével. Ez utóbbi magatartás megfelel Ferenc pápa (2013–) egyházmodelljének, de meglepő módon személye és munkássága szinte említés nélküli, noha Roy egyéb hivatkozásai és citált példái 2018 nyaráig terjednek. Vajon e hallgatás hanyag felejtés lenne? Vagy netán közvetett állítás? Annak jelzése, hogy a katolikus egyházon belül ez a spiritualitás kisebbségben van, s heves támadások érik?

Noha a szerző csaknem kizárólagosan a történeti értelemben vett Europa Occidentalis régiójáról ír, e stílusa miatt könnyen olvasható, számos specifikus tény és gondolatot tartalmazó munka széles olvasóközöniséget ösztökélhet további kérdésfeltevésre.

Olivier Roy: L'Europe est-elle chrétienne? (Keresztény-e Európa?) Édition du Seuil, Paris, 2019, 198. o.

Hantos-Varga Márta